

“חקר היהודים” ברייך השלישי

האריזציה של ההיסטוריה היהודית

בתקופת המשטר הנאצי

הקדמה

בעידן שלפני עליית הנאצים לשלטון בגרמניה היה חקר ההיסטוריה היהודית ותרבותה תחום אקדמי זניח, שעסקו בו רק חוקרים יהודים, בדרך כלל מחוץ לממסד האוניברסיטאי או בשוליו. באופן פרדוקסלי, דווקא עם עלייתה של המפלגה הגרמנית לשלטון נעשה תחום זה למוקד עניין מרכזי וחשוב, שהעסיק חוקרים ואנשי רוח לא יהודים מלב לבו של הממסד האקדמי. למעשה נוצרה ברייך השלישי דיסציפלינה אקדמית חדשה, שהוגדרה כ”חקר היהודים” (Judenforschung) – ואשר נקודת המוצא המפורשת והמוצהרת שלה היתה השקפת עולמם האנטישמית של העוסקים בה. Judenforschung – “חקר היהודים” בתקופה הנאצית – כלל בעיקר עיונים בהיסטוריה היהודית, לרוב זו של העת המודרנית; במיוחד העסיקה אותו “השאלה היהודית” – שם כולל להיסטוריה של המפגש הבעייתי בין יהודים ללא יהודים בארצות הפזורה, שבהן חיו היהודים כמיעוט. התחום, שכונה לפיכך גם “חקר השאלה היהודית” (Erforschung der Judenfrage) היה אפוא במידה רבה בבחינת “חקר האנטישמיות”,¹ ועד מהרה נהפך לפורח ותחרותי: העוסקים בו הרבו לקיים כנסים ועבודותיהם זכו לחשיפה ציבורית

---

1. ברייך השלישי נהפך המונח Judenforschung לסיסמה. ראו, למשל, במאמר: “לראשונה בהיסטוריה, חקר יהודים ללא יהודים” (“Zum erstmal in der Geschichte: Judenforschung ohne Juden”) שפורסם בתוך: *Illustrierter Beobachter* ב-30.4.1942. תחת כותרת זו דווח על הקמת המכון לחקר שאלת היהודים בפרנקפורט (Institut zur Erforschung der Judenfrage). לפיכך יש לראות במונח Judenforschung מונח נאצי, אשר בדומה למונח Judenfrage לא ניתן להשתמש בו כיום כמונח תקני, הואיל ומבחינה רגשית הוא מזוהה עם קווים מפלים ומכפישים. ראו: Nicoline Hartzitz, “Die Sprache der Judenfeindschaft”, in: Julius H. Schoeps and Joachim Schlör (eds.), *Antisemitismus: Vorurteile und Mythen* (München-Zürich, 1996), pp. 19-40 משותפים לו ולמונחים נפוצים יותר, אך לא פחות בעייתיים כגון, Judenpolitik, Judenvernichtung, Judenmord.

רחבה באמצעות פרסומים רבים בספרים, קובצי מאמרים וידיעות ומאמרים עיתונאיים. זה היה היישום המשמעותי ביותר של המדיניות האנטישמית הנאצית בפעילות אקדמית במדעי הרוח, במרחב של המדעים ההומניים, אשר במקביל נודע לו תפקיד חשוב בעיצוב המדיניות האנטי-יהודית הנאצית.

בשנים האחרונות הקדישו היסטוריונים תשומת לב רבה לתפקידם של מדעי הרוח, התרבות והחברה בתקופת הרייך השלישי. בשל מעמדה המיוחד של האנטישמיות במערכת הנאציונל-סוציאליסטית – הן מנקודת ראות אידיאולוגית והן מנקודת ראות פוליטית-מעשית – ברור שבהקשר זה יעורר "חקר היהודים" בהכרח תשומת לב מיוחדת. זאת במיוחד לאור העובדה שבתקופת הרייך השלישי הוצב "חקר היהודים" מעבר למדעי הגזע (Rassenkunde), כנקודת המפגש שבין מדע לבין תעמולה אנטישמית, אידיאולוגיה נאצית ומדיניות אנטי-יהודית מעשית, שתחילתה בהוצאת היהודים מן הכלל והמשכה בגירושים ובהשמדה המונית. ואולם, באופן מפתיע עבודותיהם של אנשי "חקר היהודים" לא זכו לתשומת הלב הראויה. בדיונים בסוגיית שיתוף הפעולה של אנשי מדעי החברה הגרמנים עם הפשעים ההמוניים של הנאצים, אין ההיסטוריונים מתייחסים לעבודות אלה כעומדות בפני עצמן, אלא כחלק מתחום אקדמי אחר, שאף הוא נולד והתפתח ברייך השלישי – "מחקר המזרח" (Ostforschung), המתמייח למזרח אירופה, אף שלמעשה חתר "חקר היהודים" להגדיר ולבסס את עצמו כתחום מחקר חדשני ועצמאי. הדיון המתבקש – וההכרה המתבקשת – בנקודת ההשקה שבין הגות ומחקר לפוליטיקה ברייך השלישי, המתבררת בהקשר זה, התקיים אפוא רק במקרים בודדים, וברבים מהם הציג תפיסות מוטעות.

המאמר הנוכחי מבקש לדון בתופעת "חקר היהודים" בשנות הרייך השלישי מתוך הכרה במרכזיותה של דיסציפלינה זו, ובכוונה להסיק מתפקידה ביצירת תשתית "מחקרית" לכאורה למדיניות הנאצית מסקנות על התפקיד שממלאים אנשי רוח וחוקרים בהבנייתן של אידיאולוגיות ומדיניות. המאמר סוקר את המחקר ההיסטוריוגרפי הקיים, ומציג את הימנעותו של מחקר זה מהכרה במרכזיות "חקר היהודים" ברייך השלישי – הימנעות הנובעת מן הקושי, בעיקר של היסטוריונים גרמנים, להתמודד עם עובדת השתתפותם הפעילה של אנשי רוח וחוקרים בתקופת הרייך השלישי בעיצוב מדיניות וקביעתה – כגורם משפיע ומעצב. בהמשך משרטט המאמר קווים לדמותו המסועפת והמורכבת של התחום, על הגופים והדמויות שלקחו בו חלק, על תפקידיו בהקשרים מחקריים ואידיאולוגיים רחבים ועל השפעותיו הספציפיות על ההגדרה העצמית הגרמנית ועל עיצוב מדיניות.

תולדות המחקר על אודות "חקר היהודים"

עוד לפני שהסתיימה מלחמת העולם השנייה, דן פרנץ נוימן (Neuman) – היסטוריון יהודי-גרמני גולה שפעל בארצות הברית – במשמעות השתלבות של "חקר היהודים ברייך השלישי" בתוך מדע ההיסטוריה. נוימן דן בסוגיה זו במסגרת מחקר שפורסם תחת הכותרת "בהמות"

(Behemoth), על מבנהו של הנאציזם-סוציאליזם ויישומו.² החיבור עוסק במבנה וביישום של הנאציזם בגרמניה; המכונים לחקר היהודים במינכן ובפרנקפורט סיפקו לנוימן דוגמאות למידת רצינותה של האנטישמיות הנאצית, והוכחות לכך שלא היתה אך ורק אמצעי להחזקה בשלטון.

זמן קצר אחרי תום המלחמה סקר חוקר תרבות היידיש הלטבי, מקס ויינרייך (Weinreich), ממייסדיו של מכון יו"ו (YIVO) לתרבות יידיש, את השתתפותם של מדענים גרמנים בפשעים ההמוניים שבוצעו ביהודי אירופה ואת ממדיו של המדע האנטי-יהודי במדינה הנאצית, בראש ובראשונה באמצעות הפרסומים שלהם.³ מחקרו, שהתפרסם תחת הכותרת Hitler's Professors, הוא החיבור החשוב ביותר שטיפל עד כה בסוגיה זו והוא מעלה את התובנות המתבקשות: על סמך הרושם הבלתי אמצעי של ההתרחשויות והעמדות האנטישמיות בתוך הקהילה המדעית הגרמנית, טוען ויינרייך שאנשי המדע והחוקרים מילאו תפקיד של "מעצבי חשיבה" עבור מדיניות ההשמדה הנאצית.⁴ ויינרייך טוען למעשה כי לחוקרים אלה נודעה השפעה משמעותית: להערכתו, הם השתתפו באופן פעיל בעיצובם של רעיונות שמומשו לימים במדיניות ההשמדה. ואולם ויינרייך לא סיפק לטענתו זו הוכחות והדגמות פרטניות. לפיכך, עיקר ערכו של מחקרו של ויינרייך, המתייחס לברית שאין להתעלם ממנה בין המדע לבין האידיאולוגיה ברייך השלישי, הוא ברצינות שבה הוא נענה לאתגר הנובע מן הברית הזאת עבור המחקר. ואולם עד שלהי שנות השמונים לא זכתה עבודתו פורצת הדרך לתשומת לב בגרמניה, לא נקראה ולא התקבלה על ידי ההיסטוריונים הגרמנים.⁵

בד בבד עם המחקר של ויינרייך – Hitler's Professors – חזרה חוקרת גולה אחרת בארצות-הברית, חנה ארנדט, למחקרים של "חוקרי היהודים" ברייך השלישי לצורך המחקר

2. ראו: Franz Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism* (Toronto-London-New York, 1942) (dt. EV 1971), p. 123 ff.

3. ראו: Max Weinreich, *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People*, with a new introduction by Martin Gilbert (New Haven-London, 1999) (EV 1946).

4. ויינרייך מקבל בכך את התזה של Susanne Heims ו-Gotz Alys.

5. בעניין הדרתן של תרומות מחקריות קודמות של לא גרמנים ויהודים ממחקר הרייך השלישי, והדרתם של פשעי ההשמדה ההמונית של הנאצים מן הדיונים הגרמניים, ראו, בין השאר, אצל: Nicolas Berg, "Lesarten des Judenmords", in: Ulrich Herbert (ed.), *Wandlungsprozesse in Westdeutschland: Belastung, Integration, Liberalisierung (= Moderne Zeit 1)* (Göttingen, 2002), pp. 91-139. לדוגמה מוקדמת מגרמניה גופא למחקר המתייחס להיקף שיתוף הפעולה בין מדע, אידיאולוגיה ומדיניות חוץ ברייך השלישי, ועם זאת אינו חורג מעבר לעמדה של משקיף מן החוץ, ראו מחקרים של: Leon Poliakov and Joseph Wulf, *Das Dritte Reich und seine Denker* (Berlin, 1959) וראו גם: Nicolas Berg, *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung* (Göttingen, 2003).

שלה על הטוטאליטאריות – לא כדי לנתח את העמדות והנרטיבים האנטישמיים של "חוקרי היהודים", אלא כתרומות מחקריות להיסטוריה של האנטישמיות. בהיעדר מחקרים אחרים על אנטישמיות באותה העת, השתמשה ארנדט בחומרים הללו כספרות מחקר על אודות האנטישמיות, וזאת חרף העובדה שבספרה היא מתארת את סילוף ההיסטוריה כמאפיין של המערכת הטוטאליטארית.⁶ גם ההיסטוריון הגרמני גרהרדט ריטר (Gerhard Ritter), אשר השתתף בהבנייתם מחדש של מדעי ההיסטוריה בגרמניה לאחר המלחמה, הגיב על "חקר היהודים" במסגרת הרייך השלישי והתייחס אליו. ריטר טען כי "במסגרת המכון של ולטר פרנק לחקר ההיסטוריה של גרמניה החדשה (Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands) נערכו מחקרים אחדים וביניהם כמה שניתן לעשות בהם שימוש ענייני, על תולדות השאלה היהודית".⁷ בהתאם לכך, כללו ריטר ושותפו ולטר הולצמן (Holtzmann) פרסומים של "חקר היהודים" הנאצי גם בביבליוגרפיה של הכתיבה ההיסטורית של סופרים גרמנים (Bibliographie des historischen Schrifttums Deutschen Autoren) שהופיעה ב-1951. בביבליוגרפיה צוינו מחקרים היסטוריוגרפיים גרמניים (בניגוד לעבודות ה"פסבדו-מדעיות" והתעמולתיות) מתקופת מלחמת העולם השנייה, שניתן לעשות בהם שימוש מדעי וראוי לשמרם בעבור המחקר של גרמניה שלאחר המלחמה.⁸

באמצע שנות השישים הציג הלמוט הייבר (Heiber) עמית במכון לחקר ההיסטוריה בת זמננו (Institut für Zeitgeschichte) במינכן, מחקר מקיף בשם **ולטר פרנק והמכון שלו להיסטוריה של גרמניה החדשה** (Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands).⁹ עד היום זהו המחקר הממצה ביותר העוסק בהיסטוריה מוסדית של תחום התרבות ברייך השלישי. המחקר, ייחודי ויוצא דופן מבחינת רמת הדיון שלו ושפע מקורותיו, עוסק בסוגיית

6. ראו: Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft: Antisemitismus*, המחברת מבדילה בין ולטר פרנק, שהשתמשה בעיקר במחקריו, לבין יתר ההיסטוריונים האנטישמיים של הרייך השלישי.

7. ראו: Gerhardt Ritter, "Deutsche Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert", in *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 1(1950), pp. 81-96, 129-137, here: 129.

8. ראו: Walter Holzman and Gerhard Ritter, *Die deutsche Geschichtswissenschaft im zweiten Weltkrieg: Bibliographie des historischen Schrifttums deutscher Autoren, 1939-1945* (Marburg/Lahn, 1951). שיצא לאור בהזמנת Historiker Deutschlands und Monumenta Germaniae Historica לצד פרסומים של המכון לפוליטיקה גזענית של המפלגה הנאצית נכללו שם גם הדיסרטציה של וילהלם גראוס: Wilhelm Graus, *Antisemitismus im späten Mittelalter*, ומחקריו של ולטר פרנק: *Geschichte der Judenfrage und Deutsche Geisteswissenschaften im Kriege* וכן ספרו על דרייפוס ורתנאו.

9. ראו: Helmut Heiber, *Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands* (=Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 13) (Stuttgart, 1966).

"הדחף המדעי" ברייך השלישי. הייבר היה למעשה ההיסטוריון הלא יהודי הראשון שהתמקד בסוגיית "חקר היהודים" בתקופת הרייך השלישי והעניק לה תשומת לב מרבית. עבודתו, המחזיקה כ-1,200 עמודים, מראה את התפקיד החשוב שמילאה דיסציפלינת "חקר היהודים" במכון מרכזי להיסטוריה של גרמניה החדשה, ועד כמה היתה אחד מתחומי העניין המרכזיים של המחלקה הפעילה ביותר בו. בדומה לריטר, גם הייבר טוען כי אף שהפרסומים והמחקרים הללו היו מגמתיים, אי אפשר לבטל כליל את איכותם המדעית. רק מדי פעם הוא נאלץ להודות בבעייתיות של תפיסה זו, הואיל והמחקרים בעלי הערך כביכול הינם חומר תעמולה אבסורדי ומגמתי. ואולם למעשה, גם הייבר לא התעניין בשאלות העקרוניות המתבקשות על מדע והגות אנטישמיים, וכן בשאלת האובייקטיביות במחקר המדעי. למרות יתרונותיו והמידע הרב שהוא מספק, מחקרו של הייבר לוקה בחסר: הייבר התעניין בראש ובראשונה בתככים בין השחקנים השונים במכון, והרבה פחות בתפקיד ובתוכן של המחקר המדעי בתנאים הייחודיים של המשטר הנאצי. בעיני הייבר, קריסתו של המכון, ושל ולטר פרנק שעמד בראשו (בין השאר בגין העיסוק האובססיבי שלו במלחמות אקדמיות), הצדיקו את דעתו שיש לראות בסיפור כולו גרוטסקה.¹⁰ בניגוד לוויינרייך, לא האמין הייבר ברלוונטיות הפוליטית של "חקר היהודים" שהתנהל במכון הרייך של פרנק, שכן באופן כללי פָּקֶפּ בהשפעה הפוליטית שנודעה למדע במדינה הנאצית.¹¹ דווקא משום כך נראה לו המכון של ולטר פרנק במינכן כמקרה פרדיגמטי: העובדה שהדיון במכון מצטמצם לתככים ולרדיפת הכבוד של הדמויות הראשיות גרמה להייבר לבסוף להקל ראש באינטראקציה שבין האידיאולוגיה למדע, והוא מסיים את מחקרו בהצטדקות תוך שהוא עוקף את החשיפה לכאורה של אנשי הרוח והאקדמיה ברייך השלישי. הרושם העולה ממחקרו הוא שהקרבה הברורה של תחום "חקר היהודים" לתעמולה האנטישמית, היא אשר גרמה לאובדן ההערכה כלפי התחום ולכך שבשנת 1945 נסתם עליו הגולל סופית, בין השאר בגלל החובבנות שייחסו לו. בסופו של דבר נותר הרושם כאילו מדובר בתחום שולי ומבודד של "מדע לכאורה", שאין להתייחס אליו ברצינות ומשום כך גם אינו מציג שום אתגר לחוקרים.¹²

בשנה שבה פרסם הייבר את מחקרו כתב וורנר שוחוב (Schochow) במזרח ברלין (הקומוניסטית), דיסרטציה אשר זכתה לתשומת לב פחותה בהרבה, ולא הצליחה להשפיע

10. ראו, לדוגמה, Heiber, Walter Frank, עמ' 9, 478, 1222.

11. ראו בעיקר: Heiber, Walter Frank, עמ' 403; "בדרך כלל מנהלים פוליטיקה בגרמניה מבלי שהמדע יידרש לעשות מאמץ, ובגרמניה של אדולף היטלר עסקו בפוליטיקה בלי שאנשי המדע והחוקרים נדרשו לעשות משהו, פרט לביסוס שלאחר מעשה".

12. דוגמה אופיינית לקו מחשבה זה ראו אצל: Christhard Hoffmann, "Juden und Judentum in der bundesdeutschen Geschichtswissenschaft", *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 8 (1995), pp. 677-686, בעיקר עמ' 678: "הערך המדעי של המחקרים הללו, שטופחו בהשקעה גדולה – בלי להתייחס לעבודה הביבליוגרפית השקדנית – שווה לאפס". הופמן מתייחס כאן לעבודתו של Volkmar Eichstädt, *Bibliographie zur Geschichte der Judenfrage*.

על המחקר. שוחבו נקט גישה שונה לחלוטין, והדגיש את הקשר בין "חקר היהודים" בתקופת המשטר הנאצי לבין ההתפתחות של חקר ההיסטוריה היהודית-גרמנית החל במאה ה-19. בניגוד להיבר, לא התייחס שוחבו ל"חקר היהודים" כאל תופעה נאצית מבודדת וראויה לגיחוך, אלא הציב את התחום בהקשר רחב של ההיסטוריה של המדעים.¹³ בכך הצביע שוחבו לראשונה על היבט של נישול והשתלטות של חוקרים גרמנים לא-יהודיים על מדע יהודי. בדומה לווינרייך הגיע גם שוחבו לכלל הערכה שלפועלם של אנשי מדע אלה נודעה השפעה פוליטית לא מבוטלת.

ככלל, לא זכתה סוגיית "חקר היהודים" לתשומת לב מיוחדת בהיסטוריוגרפיה הקומוניסטית של הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית (DDR) (המוכרת כגרמניה המזרחית) – ולא רק בשל האידיאולוגיה שאפיינה אותה. עיקר העניין האקדמי במזרח גרמניה הוקדש למה שהוגדר כאימפריאליזם נאציונל-סוציאליסטי, וכן להיסטוריה של מוסדות נאציים במדינות מזרח אירופה – מדינות שהיו, בשנים שלאחר המלחמה, בבחינת "מדינות אחיות" למזרח גרמניה. מוסדות אלה הובנו כסוכנים של אימפריאליזם נאצי. בתוך כך אספו החוקרים במזרח גרמניה מקורות ונתונים בעלי חשיבות רבה, שבהם נעשה שימוש מאוחר יותר, לאחר נפילת החומות ב-1989.¹⁴

לסיכום, אם כן, המחקר הקיים אינו כולל בדרך כלל את "חקר היהודים" במחקר של ההיסטוריה האינטלקטואלית של גרמניה בתקופת הרייך, של ההיסטוריה של האנטישמיות או אפילו של ההיסטוריה של הרייך השלישי באופן כללי.¹⁵ הוא מבודד את התופעה ואינו

13. ראו: Werner Schochow, *Deutsch-jüdische Geschichtswissenschaft: Eine Geschichte ihrer Organisationsformen unter besonderer Berücksichtigung der Fachbibliographie* (Diss. Phil., Berlin, 1966) (NA 1998). כריסטהרד הופמן שב והכניס את חקר היהודים בתקופה הנאצית לתוך ההקשר של התפתחות חקר ההיסטוריה היהודית בגרמניה. ראו: Christhard Hoffmann, "Wissenschaft des Judentums in der Weimarer Republik und im 'Dritten Reich'" in: Michael Brenner and Stefan Rohrbacher (eds.), *Wissenschaft vom Judentum Annäherungen nach dem Holocaust* (Göttingen, 2000), pp. 25-41.

14. ראו, למשל: Rudi Goguel, *Über die Mitwirkung deutscher Wissenschaftler am Okkupationsregime in Polen im zweiten Weltkrieg, untersucht an drei Instituten der deutschen Ostforschung* (Diss., Berlin, DDR, 1964).

15. במחקר היסטורי חדש כגון: Frank-Rutger Hausmann (ed.), *Die Rolle der Geisteswissenschaften im Dritten Reich 1933-1945* (=Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 53) (München, 2002), "חקר היהודים" אינו נזכר כלל, לא בהקשר מחקרי ולא כדיסציפלינה נפרדת. באורח דומה אין הוא מוזכר גם בפרסום ישן יותר, כגון: Peter Lundgreen (ed.), *Wissenschaft im Dritten Reich* (Frankfurt/M., 1985). גם בתיאור נרחב יותר בנושא ההיסטוריה של הרייך השלישי הוא מופיע לעתים רחוקות. Michael Burleigh, *Die Zeit des Nationalsozialismus: Eine Gesamtdarstellung* (Frankfurt/M., 2000), p. 703 (Seraphim) "כ"אנטישמי אקדמאי".

מציג שאלות מהותיות על הקשר בין מדע לפוליטיקה, ועל תפקיד החוקרים בתחום מדעי הרוח ברייך השלישי. אמת, במוקד עיסוקו של המחקר ההיסטורי בן זמננו, בעיקר מסוף שנות השמונים של המאה העשרים, ניצבו ההתהוות והפרקטיקה של המדיניות הנאטי-יהודית, החל בהגדרת היהודים דרך שוד רכושם וכלה ברצח ההמוני; המחקר הצעיר אכן העלה את הזיקה שבין מדע לבין מדיניות ההשמדה, אנטישמיות ורציונליות. ואולם גם בהיותו מחויב לדגשים מחקרניים אלו, הוא אינו מטפל באופן ממוקד בתפקידו של "חקר היהודים" ובמקום זאת הוא דן בסוגיה זו במסגרת חקר המזרח (Ostforschung) – כמרכיב במדיניות ההתפשטות הנאצית (מגמה שעברה רדוקציה לכלכלת הפתרון הסופי),¹⁶ או שהוא מתמקד במוסדות מסוימים שעסקו בנושא. במקרה הראשון מתייחסים אך ורק למחקרים מסוימים, הרלוונטיים למדיניות ההתפשטות הנאצית, תוך הוצאתם מתחום "חקר היהודים", ואילו במקרה השני נותרו השילוב והקישור של "חקר היהודים" בלא כל התייחסות. בשני המקרים ההקשר הכולל אינו ברור די הצורך. במקרה האחד נעלם "חקר היהודים" כסגנון חשיבה מוגדר, ואילו במקרה האחר נקבעת שוליותו לכאורה.

פולמוסים עכשוויים בהיסטוריוגרפיה הגרמנית נוגעים ל"חקר המזרח" בתקופת הנאציזם, אבל אין בכך משום מגע ישיר עם הנושא שעל הפרק. "חקר המזרח", הגם שהכיל מרכיב אנטישמי ברור, לא התמקד בשום פנים ביהודים ובמה שנקרא "השאלה היהודית". גם "ההיסטוריה של העם" (Volkshistoriker), דיסציפלינה נוספת שהתפתחה מאוד ברייך השלישי, הזוכה באחרונה לתשומת לב, נשלטה על ידי אקדמאים אנטישמיים, אבל לא עסקה במישרין בהיסטוריה יהודית וב"חקר היהודים". לפיכך, גם המחקר על תחום זה איננו בבחינת נגיעה ישירה במפגש הישיר בין מחקר אקדמי למדיניות הרייך השלישי.

סוגיית "חקר היהודים" מודרת, אם כן, הדרה כפולה ומכופלת גם מן המחקר העכשווי, והמחקר בעניינה מוזנח. הזנחה זו איננה אקראית, אלא נובעת מקושי של החוקרים להתמודד עם חלקם של אנשי אקדמיה בנאציזם ועם השפעתם עליו, ובמיוחד עם עיסוקם האובססיבי

בספרו של שאול פרידלנדר, **גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות 1933-1939** (תרגמה עתליה זילבר, תל אביב, 1997), עמ' 220 ואילך, 260, 352, 367, אמנם מדובר בכמה מקומות על "חקר היהודים" במשטר הנאצי, אך המחבר נוהג איפוק וזהירות רבה באפיון שלו. גם ראול הילברג בספרו: Raul Hilberg, *Die Vernichtung der Europäischen Juden* (vol. 3, Frankfurt/M., 1994) (EV 1087, dt. EA 1982), 1961, אמנם התייחס ל"חקר היהודים" במשטר הנאצי, אבל תיאר אותו ככלי תעמולה ותו לאו. בעינייה של קלאודיה קונץ בספרה: Claudia Koonz, *The Nazi Conscience* (Cambridge/Mass.-London, 2003), היו המכונים לחקר היהודים חלק ממאמציו של הרייך השלישי לייצר אנטישמיות "נבונה", שתהיה מקובלת על שכבות חברתיות רחבות.

16. לסקירה כללית של הדיון על אודות ה-Volksgeschichte וה-Ostforschung ועל תפקיד ההיסטוריונים ברייך השלישי ראו: Winfried Schulze and Otto Gerhard Oexle (eds.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus* (Frankfurt/M., 1999).

של אנשי אקדמיה אלה באנטישמיות. בתקופה שלאחר המלחמה, אם כן, חמק המדע הגרמני מעברו, בין השאר באמצעות הגדרת עבודות מדעיות שנעשו בתקופת המלחמה כ"פסבדו-מדעיות" והוצאתן מכלל דיון רציני. גם אצל חוקרים צעירים מתגלה גישה צרה באורח תמוה, שאינה מתייחסת לבעייתיות הבסיסית הטמונה ביחסים שבין מדע, אידיאולוגיה ופוליטיקה. בסיכומו של דבר, מהלך המחקר בנושא זה מעיד באופן פרדיגמטי כיצד הטיעונים כנגד הטיעונים שהועלו בזמנים שונים ולמטרות שונות מכתיבים את המחקר, שבלאו הכי אינו מביא תמיד לידי תובנה, הכרה והבהרה עמוקות יותר.

התחום של "חקר היהודים" בתקופת המשטר הנאצי: קווי מתאר

זמן קצר מאז עלייתו של הנאציזם לשלטון נוסדו ברייך השלישי, בזה אחר זה, מוסדות רבים ל"חקר היהודים". משרדים ובעלי תפקידים שונים שיתפו פעולה או התחרו זה בזה במאמציהם לבסס את תחום "חקר היהודים" כתחום בעל בסיס היסטורי ובין-תחומי, שעניינו חקירת מדעי הרוח, התרבות והחברה. את "חקר היהודים" כפי שהתפתח בתקופה זו אין לזהות בשום פנים עם מדע הגזע או האנתרופולוגיה, הגם שעבודות מתחום מדע הגזע והאנתרופולוגיה הופיעו במסגרתו. החוקרים הפעילים בתחום היו בראש ובראשונה היסטוריונים, תיאולוגים, גרמניסטים, מזרחנים, בלשנים קלאסיים, משפטנים ואנתרופולוגים, שפעלו זה לצד זה ולפעמים גם ביחד בחקר בעיות באותם תחומים של ההיסטוריה הפוליטית, החברתית, ההיסטוריה של החוק והמשפט, הדת, הספרות והרוח, הקשורים ליהודים. מחקרם שב וסקר את ההיסטוריה של היהודים, ובמיוחד את תולדות "השאלה היהודית", וזיהה דוגמאות היסטוריות לקיומה של אנטישמיות. טיעונו העיקרי, שתורם באופן ניכר לחיזוקה של אווירה אנטישמית, היה שהאנטישמיות התקיימה מאז ומעולם ותמיד היו לה סיבות מוצדקות.

בשנת 1935 הוקם בברלין "המכון לחקר השאלה היהודית", אשר פעל משנת 1939 תחת השם "הפעולה האנטישמית" (Antisemitische Aktion) ומשנת 1942 – תחת השם "הפעולה האנטי-יהודית" (Antijudische Aktion). לאמיתו של דבר היה מדובר במחלקה של משרד התעמולה של הרייך בראשותו של יוזף גבלס, אך הדבר הוסתר מן הציבור כדי לשמור על מראית עין של מוסד מחקר מדעי בלתי תלוי.¹⁷ על אף מצג שווא זה, שכוון כלפי חוץ, בתוך גרמניה נחשב המכון ל"מכון תעמולתי החותר להבין את הבעיה היהודית על בסיס ענייני-קונקרטי ככל האפשר, ולנצל זאת בתעמולה בתוך גרמניה ומחוצה לה".¹⁸ משום כך היתה לו משמעות מוגבלת עבור "חקר היהודים" ברייך השלישי.

17. Fritz Ringer, "The Intellectual: בעניין התועלת שהפיקו ממנו בהיסטוריה אינטלקטואלית ראו: Field, Intellectual History and the Sociology of Knowledge", in: Idem., *Toward a Social History of Knowledge: Collected Essays* (Oxford-New York, 2000), pp. 3-25.

18. Denkschrift: Das Institut zum Studium der Judenfrage, o.D. (Heinrichsdorff an Ahnenerbe/

ב-1936 הוקמה במינכן "מחלקת המחקר של השאלה היהודית" במסגרת מכון הרייך להיסטוריה של גרמניה החדשה (Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands), אחד המוסדות החשובים והפרודוקטיביים ביותר ב"חקר היהודים" במשטר הנאצי. המכון, ששכן בברלין, היה אמור להחליף את הוועדה ההיסטורית (Historische Reichskommission) ברייך השלישי, ולצד מכון הרייך להיסטוריה גרמנית מוקדמת (Reichsinstitut für ältere deutsche Geschichte) היה אחראי למחקר היסטורי של העת החדשה, בראש ובראשונה אחרי המהפכה הצרפתית. על פי כוונת נשיאו, ההיסטוריון ולטר פרנק (1905-1945), היה המכון אמור להיפך למרכז של היסטוריה נאצית-אנטישמית, שתעוצב מחדש. רשמית ניהל את המחלקה הפרופסור מן המניין קרל אלכסנדר פון מילר (von Müller), אך למעשה ניהל אותה תלמידו וילהלם גראו (Grau), שבזכות עבודת דוקטור שסיים בשנת 1933 על סופה של הקהילה היהודית ברגנסבורג ב-1519 הוכר והוצג כחלוץ בתחום "חקר היהודים", תחום שהוא גרמני, לא יהודי, המבסס את משנתו על השקפה אנטישמית.¹⁹ היחסים בין גראו לבין ולטר פרנק נעשו מתוחים, בין היתר משום ש"חקר היהודים" במכון נדחק הצדה בהשפעת תחומי עבודה אחרים שנוספו לו. גראו סולק מהמכון ועקב כך הורדה המחלקה בדרגה מבחינה ארגונית. ואף-על-פי כן שמרה המחלקה על מעמדה כמוקד של גיבוש לתחום כולו, באמצעות ימי העיון השנתיים והפרסומים שלה (Forschungen zur Judenfrage).

כמתחרה לפעילויות של המכון של פרנק הוקם במאס 1941 בפרנקפורט המכון לחקר השאלה היהודית (Institut zur Erforschung der Judenfrage), אשר ניהולו הופקד גם הוא בידי אותו גראו. מכון זה שימש כמוסד החיצוני הראשון של האוניברסיטה הנאצית האלטרנטיבית, בית הספר הגבוה (Hohen Schule), שתכנן אלפרד רוזנברג לתקופה שאחרי המלחמה, ואשר התבסס על אוסף הכתבים העבריים של הספרייה העירונית בפרנקפורט. הקמת המכון שירתה את האינטרסים של רוזנברג ושל ראש עיריית פרנקפורט גם יחד, במיוחד משום שהעיר פרנקפורט שאפה להעניק לעצמה פרופיל נאצי, כדי לכפר על עברה כעיר של יהודים ודמוקרטים. במכון, שאליו הצטרפו אידיאולוגים מטעם עצמם של המפלגה הנאצית יותר מאשר מי שהוכרו כאידיאולוגים, לא היתה מחלקה למדע הגזע וגם לא "חקר היהודים", הגם שהרבה לעסוק בנושאים אלה. יתרה מזו, ולטר פרנק, שהוזמן מלכתחילה על ידי רוזנברג והיה פרוטסטנטי

Kaiser, 15.9.1939), BAB, BDC/Ahnenerbe, Wolf Heinrichsdorff (1907) and Zur Einführung, in: *Mitteilungen über die Judenfrage* 1 (1937), 1, 1.2.1937.

19. ראו: Wilhelm Grau, *Antisemitismus im späten Mittelalter: Das Ende der Regensburger* (München-Leipzig, 1934) *Judengemeinde 1450-1519*, המבוא מאת קרל אלכסנדר פון מילר, Patricia von Papen, "Vom engagierten", 2. erw. Aufl. Berlin 1939). בעניין וילהלם גראו, ראו: "Katholiken zum Rassenantisemitismus: Die Karriere des Historikers 'der Judenfrage' Wilhelm Grau 1935-1945" in: Georg Denzler and Leonore Siegele-Wenschkewitz (eds.), *Theologische Wissenschaft im 'Dritten Reich': Ein ökumenisches Projekt* (Frankfurt/M. 2000), pp. 68-113.

אדוק, התרחק ממנו בשל השקפותיו האנטי-דתיות המוצהרות. המכון אמנם הוקם בשלב מאוחר, ואף-על-פי כן הצליח לרכוש לעצמו מעמד משמעותי, בראש ובראשונה בזכות הקשר שלו למטה התכנון של הרייכסלייטר רוזנברג (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), שהפך אותו לאחד הנהנים העיקריים ממדיניות הגזל של הרייך ברחבי אירופה. "חקר היהודים" זכה לתנופה חדשה עם ההחרפה שחלה במדיניות האנטי-יהודית, אשר באותה עת, ערב המתקפה על ברית-המועצות, עמדה לפני תחילת ההשמדה השיטתית של יהדות אירופה.

השליטה הגרמנית המתפשטת במהלך מלחמת העולם השנייה לא זו בלבד שייצאה את המדיניות האנטי-יהודית אל הארצות הכבושות, אלא גרמה גם לייצוא של "חקר היהודים" ומכוני המחקר העוסקים בכך. כך, במכון הגרמני לחקר המזרח (Institut für Deutsche Ostarbeit), שנוסד בשנת 1940 בקרקוב כמכון המרכזי לעבודה מדעית בגנרלגוברנמן, הוקמה במסגרת האגף לחקר גזעים ועמים (Sektion Rassen und Volkstumforschung), מחלקה לחקר היהודים, בהנהלת ההיסטוריון של מזרח אירופה יוזף זומרפלד (Sommerfeldt). תפקידה היה לבצע מחקרים בשטחי הגנרלגוברנמן עבור המכון בפרנקפורט.²⁰ בפריו הכבושה הוקם ב-1941 המכון ללימודי השאלות היהודיות (Institut d'Études des Questions Juives), שפעל בחסותו של תיאודור דנקר (Dannecker), מנהל הסניף המקומי של המחלקה של אדולף אייכמן (Referat IV B 4) ב"משרד הראשי לביטחון הרייך" (RSHA). מכונים נוספים לחקר היהודים הוקמו גם בשנים 1942/43 במילאנו, בפרינצה, בטריאסט ובבולוניה וב-1943 – בבודפשט.²¹

תקופת השיא של המכונים לחקר היהדות נמשכה מ-1939 עד למחצית הראשונה של שנת 1943, מן ההכנות למלחמה ועד לנקודת המפנה שלה. באופן לגמרי לא מקרי חפפה תקופת זוהרם במדויק לזמן שבו היו תנאי המלחמה נוחים במיוחד להשתלטות והחרמה של חומרים להם נזקקו המכונים: ספרים ומסמכים מספריות ומארכיונים שנתפסו בארצות הכיבוש. זה היה בטרם התעורר החשש מפני תבוסה, בעידן שבו עדיין היה ניתן להניח שפתרון "הבעיה היהודית" על פי הגישה הנאצית הוא בר ביצוע.

חרף העובדה שתחת המשטר הנאצי זכה "חקר היהודים" גם לבסיס חוץ-אוניברסיטאי מיוחד, לא היווה התחום בשום פנים ענף מדעי מבודד, אלא היה משולב לחלוטין בנוף המדעי

20. ראו: Michael Burleigh, *Germany turns Eastwards: A study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge-New York-Melbourne, 1989) (EV 1988); Michael G. Esch, *Das Krakauer "Institut für Deutsche Ostarbeit": Aufgaben, Struktur, Arbeitsweise* (Mag. phil., Disseldorf, 1989); כללית בעניין תפקידי המחלקה ראו: Josef Sommerfeldt, "Die Aufgaben des Referats 'Judenforschung'" in: *Deutsche Forschung im Osten* 1 (1941), pp. 7, 29-35. בקשר למכון בפרנקפורט ראו: Coblitz to Leiter Habt. Wissenschaft und Unterricht in der Regierung des GG 31.7.1942, BAB, R 52 IV/101, Bl. 115; Leibbrandt, Betr. Besprechung mit Generalgouverneur Frank, 29.6.1940, BAB, NS 8/217, Bl. 141.

21. ראו: Weinreich, *Hitler's Professors*, עמ' 116, 134-139.

האקדמי של התקופה, מבחינה מוסדית, אישית ותוכנית. כך הצליחו החוקרים העוסקים בתחום, באמצעות המחלקה לחקר היהודים במכון של הרייך, לקבל טור קבוע בכתב העת ההיסטורי היוקרתי *Historische Zeitschrift* ולהפגין נוכחות בביטאון המרכזי של המחקר ההיסטורי.²² באוניברסיטאות חוברו עבודות דוקטור בנושאים שונים הנוגעים בתחום. סקירה של התקופה מלמדת שבין השנים 1939-1942 כתבו סטודנטים לא יהודים בסך הכול 32 דיסרטציות "גרמניות" ברוח העמדה הנאציונל-סוציאליסטית, וזאת במסגרת של דיסציפלינות מדעיות שעסקו בנושאים היסטוריים, וכן במדיניות האנטי-יהודית של הנאצים ובמימושה בהווה.²³ באוניברסיטה של טיבינגן ניסו ב-1942 לייסד קתדרה ראשונה להיסטוריה של היהדות, שבראשה היה אמור לעמוד המזרחן קרל גיאורג קוהן (Kuhn).

הקשר הישיר של פעילות מחקרית זו למדיניות ההשמדה בא לידי ביטוי בוטה במיוחד בפעילות של "משטרת הביטחון" של הרייך, שאנשיה לא היו רק שוטרים ששילחו את "אויבי העם" אל מותם, אלא גם חוקרים שעסקו בחקר האויבים והמתנגדים למשטר (Gegnerforschung), ובכלל זה היהודים:²⁴ זה קרה במשרד II של המשרד הראשי לביטחון הרייך, שהוקם על פי תוכניתו של פרנץ אלפרד סיקס (Six), ואשר תחום אחריותו הוגדר כ"מחקר וניתוח לפי השקפת עולם" (Weltanschauliche Forschung und Auswertung). משרד זה התבסס בין השאר על הפעילות של מחלקה II 112 של המשרד הראשי של ה-SD, והיה החיבור המוסדי

22. ראו: Ursula Wiggershaus-Müller, *Nationalsozialismus und Geschichtswissenschaft: Die Geschichte der Historischen Zeitschrift und des Historischen Jahrbuchs 1933-1945* (=Studien zur Zeitgeschichte) (Hamburg, 1998), p. 17. ראו בעניין זה את הטורים: "Zur Geschichte der Historischen Zeitschrift und des Historischen Jahrbuchs 1933-1945" ו-"Judenfrage" בשנים 1936-1938 ו-1940-1943 של *Historischen Zeitschrift*.

23. Hans Praesent, "Bibliographie deutscher Dissertationen über die Judenfrage 1939-1942" in: *Weltkampf* (1944), pp. 2, 103-105, אולם הרשימה המובאת שם אינה יכולה להיחשב לרשימה מלאה. לפני כן מנה גידו קירש בסך הכול 46 עבודות בנושאים של היסטוריה יהודית, שפרזנט קבע במאמר שלו בלא היסוס שהן יהודיות, בעוד עבור קיש מוצא המחברים אינו מהווה קריטריון כלשהו. ראו: Guido Kisch, "Dissertationen literatur zur Geschichte der Juden aus den Jahren 1922 bis 1928", in: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 3 (1931), pp. 117-123.

24. רק לאחרונה החלו לבדוק את הקשר בין החדרת השקפת עולם ב-SS וב-SD לבין הביצוע של מדיניות ההשמדה. ראו: Jürgen Matthäus, "Konzept als Kalkül: Das Judenbild des SD 1934-1939", in: Michael Wildt (ed.), *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit: Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* (Hamburg, 2003), pp. 118-143; Jürgen Matthäus, Konrad Kwiet and Jürgen Förster, *Ausbildungsziel Judenmord? "Weltanschauliche Erziehung" von SS Polizei und Waffen-SS im Rahmen der "Endlösung"* (Frankfurt /M., 2003). כמהדורות של מקורות מן המשרד הקבוע Amt VII של RSHA. ראו: Jürgen Matthäus, "Weltanschauliche Forschung und Auswertung": Aus den Akten des Amtes VII im Reichsicherheitshauptamt", in: *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 5 (1996), pp. 287-330; Joachim Lerchenmüller, *Die Geschichtswissenschaft in den Planungen des Sicherheitsdienstes der SS*.

הישיר ביותר בין המדע לבין מכונת ההשמדה. בשנים 1941/42 הוגדרה עבודת המחלקה האחראית ליהדות, VII B I b, כ"שירות ידיעות מדעי, הנטוע במישרין בהווה אבל במקרים מסוימים מסתמך גם על תובנות היסטוריות".²⁵ מתברר, אם כן, כי ברייך השלישי אפילו הפעילות המשטרתית והביצוע החד-משמעי של הדפוס ידיד/אויב הצריכו לפחות מראית עין של העמקה מדעית וכסות של תובנות היסטוריות. בוועידת וונוה הבהירו מנהלי הרצח ההמוני, גם אם באורח לקוני ובמאמר מוסגר, את הנימוק ההיסטורי להכרח לרצוח יהודים ששרדו במחנות לעבודת כפייה:

בכל מקרה יש לטפל בהתאם בשארית הנותרת לבסוף, שכן מדובר בחלק בעל כושר ההתנגדות הגדול ביותר, משום שמדובר כאן בברייה טבעית, ושחרורה (של השארית הזו) עלול להוות תא עוברי לתקומה יהודית חדשה (ראו הניסיון ההיסטורי).²⁶

מנהיג ה-RSHA, ומי שהיה לימים ממלא מקום המושל של הרייך בבוהמיה ובמורביה, ריינהרד היידריך (Heydrich), הציג בצורה הברורה ביותר את הקשר העובדתי בין המחקר לבין הפעילות הפוליטית-משטרתית, בהקשר של החרמת ספריות והמצב התחרותי שנוצר בינו לבין אלפרד רוזנברג:

המחקר המדעי של אויבה של השקפת העולם שלנו יכול להתבצע רק כהמשך לעבודתנו הפוליטית-משטרתית. רק החומר שכבר אינו דרוש למשטרת הביטחון לצורך ביצוע המשימות הפוליטיות-משטרתיות שלה יועמד לרשות בתי הספר הגבוהים; אם יהיה צורך בעיבוד מהיר יותר של החומר על ידי המכון שלך, יועמדו לרשותו עותקים ותצלומים נוספים.²⁷

Der SD-Historiker Hermann Löffler und seine Gedenkschrift "Entwicklung und Aufgaben der Geschichtswissenschaft in Deutschland" (=Archiv für Sozialgeschichte, Beiheft 21) (Bonn, 2001). על פי גישתה של הביוגרפיה הקבוצתית בהקשר של כל ה-RSHA ראו גם מחקר המקיף של מיכאל ווילדט: *Michael Wildt, Generation des Unbedingten: Das Führungskorps des Reichs SS-Führers Franz Alfred Six* (München 1998). *cherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002). לגישה ביוגרפית בהתייחסות לאחד האחראיים הראשיים ל-Gegnerforschung ב-RSHA ראו: Lutz Hachmeister, *Der Gegnerforscher: Die Karriere des*

25. ראו: Arbeitsplan VII B I b — Judentum o.D. (Ende 1941/Anfang 1942), BAB, R58/7400, Bl. 90-96. יצא לאור בתוך: Matthäus, *Weltanschauliche Forschung*, מסמך 4.
26. פרוטוקול הדיונים בוועידת וונוה, 20.1.1942.
27. בורמן לרוזנברג בתוך: IMT, Dok. PS-72. מיום 19.4.1941. בורמן ביקש להרחיב את סמכויותיו של

ואולם על אף הפעילות המקיפה במהלך שנים עשרה שנות קיומו של הרייך השלישי, שכללה הקמת כמה מכוני מחקר עצמאיים, קיום כנסים וכתובות מחקרים ופרסומים אחרים במסגרות אקדמיות שונות, לא הצליח "חקר היהודים" הנאצי להתקדם אל מעבר לשלב ההתחלתי שלו ולהתעצב כתחום מגובש ושלם. במילים אחרות, תחום המחקר החדש, שנוסד זמן קצר אחרי תפיסת השלטון על ידי הנאצים, לא הצליח לפתח מבנים או מתווים יציבים כלשהם עד שנת 1945 (שאז בא עליו קצו). כמו בתחומים אחרים ברייך השלישי, גם כאן היה לחץ למרכז: המכון בפרנקפורט, למשל, השתדל להבטיח לעצמו מעמד של מוסד מרכזי של הרייך (Zentralstelle des Reiches), במיוחד בתפקידו כ"מכון הרייך לחקר השאלה היהודית" (Reichsinstitut zur Erforschung der Judenfrage).²⁸ גם אחרי פיטוריו של גראו וההורדה בדרגה של מחלקת המחקר ניסה ולטר פרנק לשמור על מעמדה המרכזי לכאורה של המחלקה לחקר היהודים במסגרת מכון הרייך שלו.²⁹

בהמשך תבע גראו הקמת מוסד מרכזי שיעסוק לא רק בחקר היהודים אלא גם במדיניות כלפי היהודים. בסוף מארס 1938 הציע להיטלר להקים מחלקה מיוחדת לשאלת היהודים שתהיה כפופה ישירות לפיהרר: "המשימה דורשת מאמץ מוגבר ומוסד פוליטי מרכזי, שמתפקידו יהיה לאחד מחלקות לענייני יהודים במשרדים השונים, להפעילן ולהסמיכן לבדוק את העולם לפי הסיכויים והמכשולים של יישום המדיניות הגרמנית כלפי היהודים, ולגייס למטרה זו באופן שיטתי את הכוחות הגרמניים בעיתונות, בתרבות, במדע ובמשק עד למדיניות הגבוהה".³⁰ אבל כל זה לא יצר מרכז. במבט לאחור נראה שדווקא הביזור, הבלתי מתואם בחלקו והתחרותי, יצר דינאמיקה משלו בשני התחומים – המעשה הפוליטי והמחקר המדעי. מכל מקום, על אף ההבדלים והאינטרסים השונים נותרה האנטישמיות היסוד המחייב אשר הבטיח בשורה האחרונה כיוון ויעד משותפים להתקפה.

מנהיג ראש מטה התכנון (ERR) רוזנברג, כדי שיכללו גם את שטח הרייך. במכתבו התייחס בורמן לעמדתו הבסיסית של היידריך. לעניין הסיפור המקדים וההסכם הקודם בין ERR ל-SD בהסכמתו של היידריך ראו *IMT*, Dok. PS-71.

28. ראו: OB Krebs an Hess, Betr. Errichtung einer wissenschaftlichen und politischen Zentralstelle zur Erforschung der Judenfrage in Frankfurt/M., oD., Institut für Stadtgeschichte, Frankfurt/M., MA 8.614, Bl. p. 16ff.

29. ראו: Walter Frank, "Die Erforschung der Judenfrage: Rückblick und Ausblick", in: *Forschungen zur Judenfrage* 5 (1941), pp. 7-12, here: 8, 11; Frank an Lösener, Betr. Vorschlag Krebs, 9.12.1938, BAB, R 1/69.

30. Grau, Aufgaben der deutschen Judenpolitik im Ausland: Gedanken und Vorschläge, 27.3.1938, BAB, R 4901/14.105, Bl. 31-37.

משימות ותכנים בחקר היהודים במשטר הנאצי

תחום חקר היהודים ברייך השלישי לא היה, כאמור, תחום הומוגני ואחיד משום שמעצם טבעו לא היה מבודד מתחומים אחרים. העוסקים בו העלו שאלות שונות, עשו שימוש בשיטות מחקר שונות ופעלו לפי אינטרסים שונים. התחום השתרע ממחקרים היסטוריים ועד לאיסוף נתונים בתחום מדעי החברה, ונכתבו בו מחקרים השונים זה מזה בתכלית, בעלי רקע שונה והתייחסויות שונות. אף-על-פי כן ניתן לדלות כמה מאפיינים מובהקים המייחדים את סגנון החשיבה המשותף של חקר היהודים במשטר הנאצי, את הקולקטיב המחשבתי של חוקרי היהודים – בין שהגדירו כך את עצמם ובין לאו – ומחברים אותם זה לזה.³¹

"חקר היהודים" שם לו במפורש למטרה לסלק את היהודים מתחום המחקר המדעי של ההיסטוריה היהודית. המטרה המוצהרת של חקר היהודים הנאצי היתה, בראש וראשונה, "לבטל את היהודיות" של התחום. אף שהחוקרים עשו שימוש בתוצרים המחקריים של חוקרים יהודים, הרי היהודים היו אמורים למלא במחקר זה תפקיד של אובייקטים בלבד, ובשום פנים ואופן לא תפקיד של סובייקטים חוקרים. ההסתכלות על ההיסטוריה הגרמנית-יהודית מנקודת ראות יהודית לכאורה, היתה צריכה להתחלף בנקודת הסתכלות גרמנית לא-יהודית, אשר זכתה לחשיבות עליונה. אפשר אם כן לראות ב"חקר היהודים" מן הפרספקטיבה הזו צורה מיוחדת של אריזציה, מעין ניכוס/הפקעה – בהחלט גם מן הבחינה החומרית – של נושאים ותכנים, מקורות ותוצרים, משאבים וחומרים. מלכתחילה היתה מטרת האריזציה הפקעת רכוש יהודי, כלומר ניכוסו עבור הלא-יהודים, העברתו לידיים אריות ודחיקת היהודים החוצה מחיי הכלכלה והמקצוע (ובכך שלילת כל בסיס לקיומם).³² אסטרטגיה זו הופעלה בעקיבות בתחומים ובמישורים רבים, עד הסוף. משום כך נהגו לדבר בגאווה על "חקר יהודים ללא יהודים".³³ אף-על-פי כן, גם בתחום הזה הוכנסו יהודים, הרחק מעיני הציבור, כעובדי כפייה, למשל באמצעות העסקתם במיון הספריות – וגולתן – ובהקמת ספריות חדשות, ואפילו לעבודות מחקר.³⁴

31. נקודת מוצא תיאורטית לעניין זה היא גישתו של Ludwik Fleck בנושא סגנון החשיבה (Denkstil) וקולקטיב החשיבה (Denkkollektiv), המאפשרת ניתוח המחבר את המישור התוכני של חקר היהודים במשטר הנאצי עם תנאי המסגרת החברתיים והמוסדיים והתפתחותם ההיסטורית, ראו: Ludwik Fleck, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftliche Tatsache: Einführung in die Lehre von Denkstil und Denkkollektiv*, Mit einer Einleitung ed. Lothar Schäfer and Thomas Schnelle (Frankfurt/M. 1980) (EV 1935); Idem, *Erfahrung und Tatsache. Gesammelte Aufsätze*, Mit einer Einleitung ed. Lothar Schäfer and Thomas Schnelle (Frankfurt/M. 1983).

32. ראו: Cornelia Schmitz-Berning, *Vokabular des Nationalsozialismus* (Berlin-New York, 2000), p. 62f. (Art. arisieren, Arisierung), p. 189ff. (Art. entjuden, Entjudung).

33. "Zum erstmalig in der Geschichte: Judenforschung ohne Juden", in: *Illustrierter Beobachter*, 30.4.1942.

34. ראו עבודתו המדעית של ליאו בק בהזמנת המשרד הראשי לביטחון הרייך (RSHA), Herman Simon.

חוקרי היהודים עצמם היו מודעים היטב לסתירה המובנית בתמונת העולם שלהם, שהרי הוטל עליהם לחקור אויב נחות ומושמץ ולהעביר את תוצריו לדורות הבאים. היתה טמונה בכך סכנה אמיתית של הזנחת ההיסטוריה שלהם עצמם, שהגדרה כבעלת ערך ומעמד גבוהים יותר. כדי שלא לסכן את ההגדרה ההיררכית מוכתבת האידיאולוגיה, הוגדר "חקר היהודים" כהיסטוריה של שאלת היהודים, והופרד מן התחום של ידיעת היהודים (Judenkunde), תחום העוסק בהיסטוריה ובהווה, באורחות ובמנהגים היהודיים. את הנושאים היהודיים ראו כמעמסה מיותרת, ומה שעניין אותם בראש ובראשונה היו עקבות ההשפעה היהודית על חיי הרוח, הכלכלה והפוליטיקה הלא־יהודיים. השאלה היהודית הובנה בכך יותר כחלק של ההיסטוריה הגרמנית, מאשר חלק מן ההיסטוריה היהודית.³⁵ לפיכך לא היה חקר היהודים ברייך השלישי רק אסטרטגיה מיוחדת להגדרה וייצוג של האחר, אלא מילא, בכל מובן, גם תפקיד חשוב עבור הדימוי העצמי הגרמני, ובהבניית הזהות וההיסטוריה הגרמנית.

ההיסטוריון גראו, מנהל המחלקה לחקר היהודים במכון הרייך להיסטוריה של גרמניה החדשה, ואחר כך מנהל המכון לחקר שאלת היהודים (Institut zur Erforschung der Judenfrage) בפרנקפורט, אף הרחיק לכת ואמר שבלי התייחסות ל"שאלה היהודית" לא ניתן כלל לכתוב את ההיסטוריה האירופית של הזמן החדש.³⁶ פולקמר אייכשטדט (Eichstädt), עובד במכון הרייך וביבליוגרף של "חקר היהודים", חזר שוב ושוב על טענה זו ואפילו יצר הקשר בין "חקר היהודים" לבין "הישות הגרמנית". אייכשטדט טען כי "חקר הוויכוח הטעון בין העם הגרמני שלנו... לבין האלמנט הזר לנו מבחינה גזעית – האלמנט של היהדות – מקרב אותנו להכרת זהותנו, ולא זו בלבד שהוא מגביר הכרה זו, הוא אף מעצים גם את רצוננו לחיים כעם".³⁷

"Bislang unbekannte Quellen zur Entstehungsgeschichte des Werkes: 'Die Entwicklung der Rechstellung der Juden in Europa, vornehmlich in Deutschland'", in: Georg Heuberger, Fritz Backhaus and Martin Liepach (eds.), *Leo Baeck 1873-1956: Aus dem Stamme von Rabbinern* (Frankfurt/M. 2001), pp. 103-110; Fritz Backhaus and Martin Liepach, "Leo Baecks Manuskript über die 'Rechstellung der Juden in Europa': Neue Funde und ungeklärte Fragen", in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 50 (2002), pp. 1, 55-71 הראשי לביטחון הרייך עבדה קבוצת חוקרים יהודים שנישאו ללא־יהודיות. גם במטה של רוזנברג עבדו אנשי מקצוע יהודים כעובדי כפייה, במסגרת מסעות השוד שלו באירופה.

35. ראו לדוגמה: Wilhelm Grau, *Die Judenfrage als Aufgabe der neuen Geschichtsforschung* (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands) (Hamburg, 1937) (EV 1935), p. 9; idem., "Die Geschichte der Judenfrage und ihre Erforschung", in: *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 83 (1037), pp. 3, 163-173, here: 164; Frank, "Die Erforschung der Judenfrage", עמ' 11.

36. ראו: Grau, "Geschichte der Judenfrage und ihre Erforschung", עמ' 167.

37. Volkmar Eichstädt, "Die Judenfrage in den deutschen Bibliotheken", in: *Forschungen zur Judenfrage*, 6, (1941), pp. 253-264, here: 264.

על רקע זה היה יכול גם ולטר פרנק, בוויכוח עם גראו, לטעון שההורדה בדרגה של מחלקת המחקר העצמאית יחסית במינכן, בתוך ההיררכיה של מכון הרייך להיסטוריה של גרמניה החדשה, פירושה דווקא הגברת העבודה המדעית בשאלה היהודית: "כי עבורנו, מבחינה פוליטית ומדעית תמיד היתה השאלה היהודית רק שאלה חלקית במאבק הגדול שלנו להוויה לאומית חדשה ולהקמת רייך חדש. [...] כשם שכל התנועות שהיו רק אנטישמיות נכשלו בתחום הפוליטי, והאנטי-יהודיות זכתה בניצחון רק לאחר ששולבה בתוך התוכנית החיובית של התחדשות ה"פולק" ויצירת הרייך, הוא הדין גם בהכרה מדעית בשאלה היהודית, שתיתכן אך ורק במסגרת ההיסטוריה הלאומית והעולמית".³⁸ בעיני פרנק זו היתה ההצדקה לכך שלא הוקם מכון עצמאי לחקר השאלה היהודית ובמקום זאת הסתפקו במקום המיוחד שיוקדש לשאלה זו בתוך מכון הרייך שלו, שהיה עתיד להיהפך למרכז של מדע ההיסטוריה הנאצי החדש.

לא רק האנטישמיות, אלא גם ההיסטוריה של השאלה היהודית, כביכול, נהפכה אפוא למרכיב חיוני בהיסטוריה ובוהות הגרמנית, וזאת בדיוק בשעה שהיהודים גורשו מן ההווה של החיים הגרמניים. לפיכך הבינו בני הזמן מחוץ לגרמניה את המאמצים הגרמניים בתחום "חקר היהודים" כפרויקט של "קריאה מחדש של ההיסטוריה היהודית מראשיתה": "לא רק רדיפת היהודים והכפשתם על התפקיד שמילאו בעולם כיום היו חלק בלתי נפרד ממשימת התעמולה והפוליטיקה הנאצית, אלא גם פירוש ההיסטוריה היהודית כבבואה של מה שנראה בעיניהם כמקומם של היהודים בעולם כיום".³⁹ או במילים אחרות: המחקר ההיסטורי התבסס על ההבנה ש"מתקפה על העבר היהודי היא חלק בלתי נפרד מהמתקפה על ההווה היהודי". בהתאם לכך, במסגרת "חקר היהודים" בתקופת המשטר הנאצי התעניינו פחות בצידוק המדעי של האנטישמיות ויותר בהיסטוריוזיה של "השאלה היהודית". גם המדיניות האנטי-יהודית האקטואלית היתה נושא למחקר עבור חוקרי היהודים. ה-*Weltkampf*, ביטאונו של המכון בפרנקפורט, פרסם תחת הכותרת "יומן פוליטי" חדשות על "השאלה היהודית" ברחבי תבל, לרבות הצעדים שנקטו בקשר אליה בגרמניה ובשטחים הכבושים.⁴⁰ בפרנקפורט לא הסתפקו באיסוף תוכניות ומידע על גטאות ישנים בהיסטוריה היהודית, אלא אספו גם מידע על גטאות שהוקמו זה עתה – וכל זאת כבסיס להיסטוריה כוללת של הגטאות היהודיים באירופה.⁴¹

38. Frank, "Erforschung der Judenfrage", עמ' 8, 11, וכן: BAB, R, 1/69 Frank to Ganzer, 23.4.1938;

Walter Frank, "Vorbemerkung", in: *Forschungen zur Judenfrage* 3 (1938) p. 7f.

39. "Nazis Rewrite Jewish History", in: *The Jewish Chronicle* 8.5.1942 (Ausschnitt und Übersetzung in: BAB, NS 8/264, Bl. 164-168).

40. ראו: 1941, pp. 121-125, 188-200; 1942, pp. 61-80, 171-180, 238-248, 311-319; *Weltkampf* 1941, pp. 82-107, 160-175; 1944, pp. 43-50, 112-118.

41. ראו: BAB, NS 15/354 (1942).

כותבי הדיסרטיציות עסקו בבעיות של הגירת היהודים מן הרייך, מהלך האריזציה במשק והתגובות שהמדיניות האנטי-יהודית הגרמנית עוררה מחוץ לגרמניה. במהדורות הרביעית והחמישית של ספר הלימוד של גראו, השאלה היהודית בהיסטוריה הגרמנית (Die Judenfrage in der deutschen Geschichte) מסתיימת בסקירה על ההיסטוריה של "שאלת היהודים" בהווה בהקמת המכון בפרנקפורט, ובדיון בחוקי נירנברג משנת 1935, שהוצגו כמסמכים המאחרים ביותר בהיסטוריה של "השאלה היהודית".⁴²

מתברר, אם כן, כי ההיסטוריה נהפכה למדע המוביל במסגרת חקר היהודים הבינ-תחומי, משום שלצורך "הפתרון הסופי" שהעלו הנאצים על סדר היום נעשתה ההיסטוריוזציה של שאלת היהודים אפשרית ואף הכרחית: בדיקת הניסיונות ההיסטוריים לפתרון השאלה היהודית וההיסטוריה של האנטישמיות באה לשוות לגיטימציה למדיניות האנטי-יהודית באמצעות שחזור של מסורת ושל היסטוריה קודמת של ניסיונות כאלה. מחד גיסא היה מדובר בחיפוש אחרי נקודות חיבור לעבר, מתוך הנחה שגם בזמנים עברו – עוד בטרם היה הניגוד לכאורה בין הגזעים ברור כפי שהוא בהווה – היה ניתן לחוש בו באופן אינסטינקטיבי.⁴³ המחקר ההיסטורי גילה עניין במניעיה של האנטישמיות מתוך מטרה "להבינה" ולהצדיקה. ההנמקה לכך היתה שתפקידו של היסטוריון הדבק באמת הוא להימנע מתיאור חד-צדדי של אירועים – במקרה הזה של סבלם של היהודים – ואף להציע אמצעים לפיתוח ולשיפור מדיניות שנוסתה בעבר ולא הצליחה.⁴⁴ מאידך גיסא, הניתוח של הניסיונות ההיסטוריים למצוא פתרון לשאלת היהודים וכישלונם, עשוי היה לבסס את הפתרון הנאצי חסר התקדים ולסייע בהגשמתו – באמצעות השחזור והלגיטימציה ההיסטורית של היעדר פתרונות לבעיה.⁴⁵

עם זאת, מנקודת ראותם של חוקרי היהודים לא נזקקו האנטישמיות והמדיניות האנטי-יהודית של הנאצים להצדקה נוספת כלשהי. לפיכך יש לראות ב"חקר היהודים" מחקר מדעי מנקודת ראות אנטישמית יותר מאשר מתן תוקף מדעי לאנטישמיות. החוקרים עצמם הדגישו את עליונות הפוליטיקה לעומת המדע, שתפקידו לשרתה:

42. ראו: Wilhelm Grau, *Die Judenfrage in der deutschen Geschichte* (Leipzig-Berlin, 1942) (EV: 1934), pp. 30-32.

43. Grau, *Antisemitismus im späten Mittelalter* (1939), עמ' 205.

44. ראו: Wilhelm Grau, "Um den Jüdischen Anteil am Bolschewismus", in *Historische Zeitschrift* 153 (1936), pp. 336-343, here: 342. דווקא בזמן זה ניסו היסטוריונים יהודים להחזיק בדעותיהם הקודמות תוך פנייה למחקר – בין שמדובר באידיאליזציה רחוקה מן המציאות ובין שמדובר בהאשמות, הן מבחינה קונקרטית והן מעמדה של ריחוק. ראו בעניין זה: Raphael Strauss, "Zur Forschungsmethode der Jüdischen Geschichte", in: *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland* 1 (1929), pp. 4-12.

45. ראו, למשל: Wilhelm Grau, "Die Geschichtlichen Lösungsversuche der Judenfrage", in: *Weltkampf* (1941), 1/2, pp. 7-15.

איננו מצדדים בהשקפה היומרנית לפיה תוצאות המחקר המדעי הן אשר יכריעו את מאבקי הכוח הפוליטיים. רק בעלי מוח חולני מסוגלים לשכוח שהשאלה היהודית הגרמנית הוכרעה כתוצאה ממתקפה של תנועה המונית גדולה, ושהמאבק נגד ההמונים האדומים המונהגים על ידי יהודים לא הוכרע בשיטות מדעיות, אלא בכוח הרצון הבלתי מתפשר של התועמלן והלוחם. גם השאלה היהודית הבינלאומית הניצבת לפנינו כיום תוכרע כמובן, בראש ובראשונה, במאבק כוח פוליטי. אולם אין להסיק מכך שהמאבק הזה לפתרון שאלת היהודים הבינלאומית צריך לוותר על הסיוע שהמדע צריך ויכול להעניק לו.⁴⁶

גם הרופא והחוקר בתחום הגנטיקה האנושית, אוטמר פון פרשאואר (Verschauer), מנהל המכון לביוולוגיה תורשתית ולהיגינה של הגזע באוניברסיטת פרנקפורט, ומשנת 1942 מנהל מכון קייזר וילהלם לאנתרופולוגיה, מדע התורשה האנושית ואויגניקה, הדגיש בשנת 1937, ביום עיון של המחלקה לחקר היהודים של מכון הרייך במינכן, ש"במאבק הפוליטי-פולקיסטי", בלא קשר להערכה לגזע היהודי, מוצדק וחשוב לשמר את "ההון התורשתי הגזעי של העם" בטהרתו ובלא כל תערובת, "כתנאי מוקדם לקידום הלאומיות הגרמנית והתרבות הגרמנית":

במסגרת חקר הבעיה הביולוגית של השאלה היהודית ראיתי כמשימה הדחופה ביותר את בדיקת ההיקף וההשלכות של המיזוג הגזעי בין יהודים לבין גרמנים. עם זאת, לסיום, ברצוני להדגיש שאיננו זקוקים למחקר כזה כבסיס למדיניות הגזע שלנו. אי לכך אין מקום למתוח ביקורת על מדיניות הגזע שלנו בטענה שהיא חפוזה מדי, על רקע העובדה שהידע שלנו על תוצאות העירוב בין יהודים ולא-יהודים עדיין מועט מדי... אנו דוחים את העירוב של אנשים ממוצא גרמני עם אנשים מגזעים אחרים, בתור שכזה, באופן שאינו תלוי הן בהערכה שלנו את הגזע הזר הנוגע בדבר, והן בשיפוט שלנו על בני התערובת שמניב עירוב זה. דבר אחד ברור לחלוטין ובלא עוררין מבחינה מדעית: עירוב גזע זר בתוך עם, גורם לשינוי בתנאים המוקדמים הביולוגיים, המבטאים את ייחודו של עם זה, ואשר מתוכם נוצרה התרבות המייחדת אותו.⁴⁷

46. Walter Frank, "Deutsche Wissenschaft und Judenfrage", in: *Forschungen zur Judenfrage* 1 (1937), pp. 17-32, here: 28.

47. Otmar Frhr. V. Verschuer, "Was kann der Historiker, der Genealoge und der Statistiker zur Erforschung des biologischen Problems der Judenfrage beitragen", in: *Forschungen zur Judenfrage* 2 (1937), pp. 216-222, here: 222. שם, עמ' 216 ואילך.

מדובר, אם כן, במסר כפול הבא לידי ביטוי בין היתר בכך שבפרהסיה השתדלו חוקרי היהודים שוב ושוב להבדיל את עצמם מן הפוליטיקה, כדי שלא לסכן את מעמדם כאנשי מדע.⁴⁸ בעבור בני התקופה היה לפיכך הניגוד בין תעמולה לבין מדע קריטריון חשוב להבחנה. שוב ושוב מדגישים בטקסטים של "חקר היהודים" את שיטות העבודה "המדעיות למהדרין" לכאורה של התחום,⁴⁹ זאת בשעה שבוויכוחים הפנימיים נשמעו לעתים תכופות האשמות בחוסר מדעיות שתכליתן היתה להשמיץ את המתחרים. כך, בוויכוח עם רוזנברג נזף בו ולטר פרנק על שהוא עוסק בעיקר בפרסומו האישי אך אינו מתעלה מעל לרמה של "מדע של כרוזים".⁵⁰

ואכן, בחקר היהודים הנאצי היו תעמולה, פוליטיקה ומדע שזורים זה בזה מלכתחילה, באופן שהיה קשה להבחין ביניהם. מנקודת הראות של היחסיות של תובנה היסטורית, לא היו עבודותיהם של חוקרי היהודים וההיסטוריונים של העם (Volks-historiker) דגם של פלורליזם וסובלנות, אלא דווקא של הכרעה חד-משמעית בזכות קשר להשקפת עולם מסוימת ולעם הגרמני.⁵¹ יחד עם הטענה למדעיות, ובמקביל לה, לא ניסו החוקרים להכחיש כלל את הקשר הזה, אלא הודו בו והסבירו אותו כנקודת מוצא למה שהוא מובן מאליה מבחינה מדעית. היעדר האובייקטיביות, שלא הוסתר, הוחלף במעורבות מוצהרת, בניסיון ובחוויות אישיות, באופן שאכן טשטש את הגבולות בין המחקר המדעי לבין התעמולה והפוליטיקה. יתרה מזו, בהתייחסם למתח הטבעי שנבע מקרבתו של המחקר לעשייה התעמולתית והפוליטית ובניסיון ליישבו, נטו החוקרים להדגיש בתקיפות את היענותם למונח שטבע בהקשר זה ולטר פרנק, "מדע לוחם". מונח זה, שעשו בו שימוש בהקשרים שונים, היה אמור לאחד את הניגודים הטבעיים בממצאים המדעיים המבוססים על אנטישמיות, ולציין את אופיו החדש של המדע שהתפתח באופן כזה. כדי להאדיר את הסגנון החדש ולתת לו גושפנקא הוצגה האפשרות האחרת, זו שאפיינה את המדעים בעידן הליברלי, של עמדה אובייקטיבית וכביכול נעדרת ההנחות המוקדמות, כ"פסבדו-מדע" וכ"כטרור פוליטי-מוסרי" ראויים לשמצה.⁵²

48. ראו, לדוגמה: Klaus Schickert, "Die Judenforschung in der Wissenschaft", in: *Stuttgarter NS-Kurier*, 25.6.1944.

49. ראו, לדוגמה: Wilhelm Grau, "Das Institut zur Erforschung der Judenfrage", in: *Weltkampf* (1941), 1/2, pp. 16-21, here: 19.

50. ראו: "Wissenschaft und Reklame", in: *Mitteilungen zur Weltanschauliche Lage*, 12.9.1941 (Abschrift in: BAB, BDC/OPG-Z Grau, Bl. 154-157).

51. ראו לעניין זה גם: Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus: Deutsche Geschichtswissenschaft und der "Volkstumskampf" im Osten (=Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 143)* (Göttingen, 2002), p. 372.

52. Grau, *Die Judenfrage als Aufgabe*, עמ' 6 (הקדמה: ולטר פרנק).

ההיסטוריון מיכאל גרוטנר (Grüttner), העוסק בחוקרים ואנשי אקדמיה בעידן הנאצי, ערך קטלוג הכולל את מה שהוא מזהה כמאפיינים הבסיסיים של מדע ומחקר נאציים.⁵³ המאפיינים שגרוטנר כלל בקטלוג שלו הם שלילת העיקרון של היעדר ההנחות המוקדמות במדע, ביטול ההפרדה בין המדע לבין החיים הממשיים ותביעה לתועלתנות, העמדת מושג הגזע כסוגיה מרכזית למחקר, התנגדות לתיחום דיסציפלינרי, התנגדות לרעיון שהמדע הוא "בינלאומי" והכנסת מושג העם כאובייקט מחקר וכנקודת התייחסות למחקר. בהתייחס למאפיינים הללו, "חקר היהודים" הוא בבחינת "מדע לדוגמה" של הרייך השלישי, מקרה אידיאלי הכולל את כל המאפיינים. לפיכך יש לראות בו מקרה פרדיגמטי הראוי לתשומת לב ממוקדת במיוחד, מאחר שניתן לגזור ממנו מסקנות מבוססות על יחסי הגומלין בין מדע, מחקר ופוליטיקה ברייך השלישי בכלל.

חקר היהודים כאסטרטגיה של שימור

"חקר היהודים" הנאצי לא היה המקרה הראשון של עיסוק מדעי בהיסטוריה היהודית בגרמניה, אך דווקא הוא היה הראשון לעגן את הנושא בתוך הנוף האקדמי, עניין שנמשך, בנסיבות פוליטיות אחרות, גם אחרי שנת 1945: את השילוב בכפייה של ההיסטוריה היהודית בתוך ההיסטוריה הגרמנית ביצעו מי שהעניקו לגיטימציה למדיניות האנטי-יהודית, ואף הגשימו אותה הלכה למעשה. המיסוד של חקר ההיסטוריה היהודית אירע בגרמניה במקביל וכהשלמה לגירושם ולהשמדתם של היהודים הגרמנים והאירופים. "הסימביוזה השלילית" בין יהודים גרמנים, שאותה מתאר דן דינר כתופעה המתקיימת לאחר השואה ונובעת ממנה, התקיימה למעשה כבר אז, על ידי מבצעי השמדה עצמם, שכוננו אותה במקביל לפשעים שביצעו. בהוציאם את היהודים מכלל החברה הגרמנית הכלילו אותם בהיסטוריה הגרמנית. גירושם והשמדה מצאו להם מקבילה בהיסטוריוזציה באמצעות "חקר היהודים".

ובשום פנים אין כאן מקריות גרידא. בניגוד להנחה הרווחת, שלפיה תכונה העלית הנאצית המובילה לא רק להשמיד את היהודים פיסית אלא גם לעקור אותם מתוך ההיסטוריה והזיכרון, לצד ההיסטוריוזציה של המדיניות האנטי-יהודית, התבצע גם שימור של המורשת היהודית במישורים שונים, שימור אשר שירת גם את "חקר היהודים".⁵⁴ אלפרד רוזנברג ניסח

53. ראו: Doris Kaufmann, "Wissenschaftspolitik im Nationalsozialismus", in: (ed.), *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus. Bestandsaufnahme und Perspektiven der Forschung (=Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus 1/2)* (Göttingen, 2000), pp. 557-585.

54. להרחבה בעניין זה ראו את מאמרו של רופנוב, "להשמיד ולהזכיר – עקבות מדיניות הזיכרון הנציונאלי-סוציאליסטית": Dirck Rupnow, *vernichten und Erinnern: Spuren nationalsozialistischer Gedächtnispolitik* (Göttingen, 2005) (בהכנה); כמו גם מאמרו: "עליכם להיות, גם אם אינכם עוד": המוזיאון היהודי המרכזי בפראג וזיכרון היסטורי ברייך השלישי", בתוך: *Holocaust and Genocide*

זאת במדויק בדברים שכתב לרגל פתיחת המכון לחקר השאלה היהודית בפרנקפורט במארס 1941 – כאמור, בשלב של הקצנה מוגברת של המדיניות האנטי־יהודית, אשר עמדה, זמן קצר לפני המתקפה על ברית־המועצות, לפני תחילתה של ההשמדה ההמונית השיטתית של יהדות אירופה:

לאחר שהשאלה היהודית תיפתר בגרמניה – ובעתיד גם בכל אירופה – יבוא אולי דור שימאן לתת לעצמו דין וחשבון על מה שבאמת התרחש בעשרות השנים הללו. הנכדים שלנו, לאחר שישוחררו מהשפעה יהודית, עלולים לקום שוב עם רעיונות נלהבים ולא להעריך מספיק את עוצמת העם היהודי בקרב האירופים. הזיכרון האנושי קצר מאוד ולעתים מספיקות שלושים או חמישים שנה להעלים גם את הגורל האכזרי ביותר מתודעת העם. אי לכך לא נוכל להסתפק בחוויות של עשרות השנים האחרונות, וגם לא בספרים ובהרצאות שנוצרו מתוך המאבק הישיר, ועלינו להשתמש במחקר מקיף כדי להשלים את הידע פרי ההתנסות שלנו, שהתבסס בחלקו על תובנות מעמיקות.⁵⁵

ערב הקמת המכון בפרנקפורט הצדיק רוזנברג מול רודולף הס את פעולותיו בתחום "עיבוד השאלה היהודית והערכתה", תוך התייחסות למשמעותה בעבור האידיאולוגיה הנאצית: "מעבר לכך, מבחינה היסטורית נודעת לשאלה היהודית חשיבות מיוחדת בעבור השקפת העולם הנאצי־נאו־סוציאליסטית, ומשום כך עשיתי את כל ההכנות להבטיח את חקירתה והצגתה למען העתיד במסגרת המטלות של בית־הספר הגבוה".⁵⁶ גם ביטאון המפלגה הנאצית, **פלקישר באובכטר** (*Völkischer Beobachter*), הדגיש את התפקיד חובק העולם שנועד ל"חקר היהודים" המדעי בעתיד הנאצי, מעבר לתעמולה ולמדיניות העכשווית:

אבל אנחנו נדאג לכך שלעולם לא יתרחש עוד "רנסנס" יהודי. הניסיון שצברנו יהיה מעוגן עמוק כל כך מבחינה רוחנית ופוליטית עד שיהווה אזהרה מתמדת לצאצאינו ויגן עליהם מפני רכות בלתי שקולה ושינוי דעה חפז. לשם כך חשוב מאוד לשחרר את חקר השאלה היהודית מן השלב הספרותי והתעמולתי שבו היה שרוי, ולהכפיף אותו לביקורת מדעית מחמירה, כדי שאחרי מאבק ההגנה של היום יופיעו קווי היסוד הרוחניים של ההתפתחות בת אלפי שנים באופן מוחשי.⁵⁷

Studies 16 (2002), pp. 1, 23-53.

55. Alfred Rosenberg, "Nationalsozialismus und Wissenschaft: Ansprache anlässlich der Eröffnung der 'Ausstellung der Hohen Schule Frankfurt am Main, Institut zur Erforschung der Judenfrage' am 26 März 1941, in: *Weltkampf* (1941), 1/2, pp. 3-6, here: 5.

56. BAB, NS 8/180, Bl. 13-15, Rosenberg to Hess, 9.12.1938.

57. Karlheinz Rüdiger, "Der Auftrag von Frankfurt", in: *Völkischer Beobachter*, 25.3.1941.

וילהלם גראו, מנהל המכון בפרנקפורט, תיאר ברוח דומה את המשימה ארוכת הטווח של "חקר היהודים" והמכונים העוסקים בכך, כעבודת זיכרון מתמדת נגד השכחה, תוך שהוא מקדים את הרטוריקה הפוסט-מלחמתית על הזיכרון של פשעי הנאצים וקורבנותיהם, בהיפוך משמעות:

היהדות מדמיינת שהסבל שעמי אירופה סבלו (מידי היהודים) ישקע בתהום הנשייה אחרי דורנו. נגד השכחה הזאת הקמנו כאן, בידי הכוח הפוליטי האנטי-יהודי הגדול ביותר – המפלגה הנאצית – מרכז של עוצמה רוחנית, שתפקידו יהיה להניח את היסודות להבטחת העתיד ולהחזיק בעמדות שנרכשו עד כה.⁵⁸

על פי גישה זו, תפקידו המהותי של "חקר היהודים" אינו מתבטא אך ורק במתן האפשרות – באמצעות תעמולה – לבצע את מדיניות הגירוש וההשמדה, וגם לא בתכנון ובמתן תמיכה מדעית למדיניות זו, אלא (ובמידה רבה יותר) לשמר ולהנציח לאורך זמן את תמונת האויב, הנחוצה מבחינה אידיאולוגית: עם התקדמות האמצעים האנטי-יהודיים הוטלה על "חקר היהודים" משימה של שימור – כמאגר לתקופה שאחרי הגירוש ו/או ההשמדה. תפקיד זה היה חייב להתבהר יותר ויותר בנסיבות המיוחדות של מדיניות ההשמדה.

המשך הזכירה והייצוג של היריב שהושמד – אחרי אושוויץ – היא, על פי גישת מבצעי הפשעים, המשימה המוטלת על המדע הזה. נראה כי את הניתוח של חנה ארנדט, לפיו המנהיגים הטוטאליטאריים נעזרים בשירותי המדע רק עד לשלב שבו הם תופסים את השלטון ונהפכים לחסינים מפני מתקפה, לא ניתן להכיל על "חקר היהודים".⁵⁹ כאן קרה דווקא ההפך: המדע החל למלא את תפקיד השימור דווקא כאשר השלטון, שכבר הבטיח לעצמו בסיס כוח, החל לבצע את המדיניות שלו, וזאת אף שחוקרי היהודים כבר הכניסו את ההיסטוריה היהודית לתוך ההיסטוריה הגרמנית, בברכת הממשלה, מתוך מחשבה שהדבר חיוני לביסוסה של כל מדיניות אנטי-יהודית שהיא.

מתוך הפרספקטיבה הזו מצטיירים בעינינו אנשי המדע פחות כהוגי המחשבה ויותר כמי שמרוויחים ממדיניות ההשמדה. גם אם כמו במינכן, במחלקה לחקר היהודים של מכון הרייך לחקר ההיסטוריה הגרמנית החדשה של ולטר פרנק בפרנקפורט, ניסו החוקרים לבדל את עצמם מן התעמולה האנטי-יהודית מחד גיסא, ומהמדיניות האנטי-יהודית המעשית מאידך גיסא, ובכך להגדיר את נקודת הראות שלהם כמדעית, בכל זאת הם נהנו ממדיניות הגזל וההשמדה ובמידה מסוימת אף היו שותפים בביצועה הבלתי אמצעי, למשל בהקמת ספריות.

58. "Das Institut zur Erforschung des Judenfrage", Grau, עמ' 19.

59. ראו: Arendt, *Elemente und Ursprünge*, עמ' 733 ואילך.

השמצת האויבים והקורבנות כ"חסרי תועלת" וכ"מיותרים" אינה צריכה להסיח את דעתנו מן העובדה שהם לא יכלו להיות חסרי תועלת ומיותרים עבור מבצעי הפשעים, כתמונה נגדית באידיאולוגיה דו-קוטבית, ובכך מילאו תפקיד בשימור המשטר. ההוכחות המרובות בדבר כלכליותו של "הפתרון הסופי" אינן משנות מאום. לא ניתן לצמצם את משמעות האנטישמיות עבור המשטר הנאצי לאמונה מטורפת, או להציגה כמכשיר תעמולתי לקידום מטרות כלכליות ותו לא, שכן האנטישמיות היתה נקודת אחיזה בעבור האידיאולוגיה והמעשה של הנאצים. שאול פרידלנדר טבע, כהגדרת האידיאולוגיה הנאצית הבסיסית ביחס ליהודים, את המושג "אנטישמיות של גאולה"⁶⁰. על פי הגדרה זו האמין הנאצים שהגאולה תבוא לעולם רק כאשר ייעלמו ממנו היהודים. אסטרטגיית השימור שנקטו חוקרי היהודים בתקופת הרייך מעידה שגם אם נכון הדבר שהנאצים ייחל להיעלמותם הפיסית של היהודים, ברי היה לו כי לא יהיה אפשר לסלקם מן המחשבה, מאחר שהם נחוצים להגדרתם העצמית של הגרמנים. במילים אחרות, גם אם יצליח העולם להיפטר מן האויב היהודי, הרי היעלמותו המחולטת, בלא להותיר עקבות, אינה עולה בקנה אחד עם האידיאולוגיה הנאצית, סוכניה וסוכנויותיה. מבחינה מבנית ניתן להשוות את הדבר לעמדתה של הכנסייה הקתולית, שמיאנה לוותר על היהודים כעדים לרצח המשיח הנוצרי אותו ביצעו כביכול, ומתוך כך גם כעדים לסיפור הגאולה הנוצרי. מאז ימי אבות הכנסייה, ואצל אוגוסטינוס (354-430) במפורש, מופיעה בתיאולוגיה הנוצרית הטענה שיש לשמר את היהודים "כעדים לרשעות שלהם ולאמת שלנו", שכן הם משמשים כ"עדים שהנבואות על ישו המשיח אינם תחבולה של הנוצרים". הואיל וכתבי הקודש של היהודים, כפי שבאו לידי ביטוי בברית הישנה של הנוצרים, מנבאים את הופעת ישו המשיח והנצרות, הרי מנקודת ראות זו גם פיזורו של העם היהודי בגלות הוא מעשה אלוהי בעל משמעות:

די לנו בנבואות שניתן לגזור מכתבי המתנגדים שלנו; ודווקא בשל העדות הזו, שהם מספקים לנו נגד רצונם בכך שהם שומרים על הכתבים הללו, הם מפוזרים בין האומות, רחוק ככל שהכנסייה מגעת... אלוהים הוכיח לכנסייה, באמצעות אויביה היהודים, את חסדו ואת רחמיו, שכן כדברי השליח "נהפך חטאם למרפא לעובדי האלילים"; והוא לא הרג אותם, כלומר לא השמיד את ייחודם כיהודים אף על פי שנוצחו ודוכאו בידי הרומאים, כדי שמתוך שכחת חוקי האלוהים, לא יצלחו למשימתם כנותני העדות שאנו מכוונים אליה כאן... שכן אילו היה ניתן לפגוש בהם עם העדויות הכתובות שלהם רק בארץ מולדתם, לא היתה הכנסייה, המצויה בכל מקום, יכולה לעשות בהם שימוש כעדים בעבור כל האומות, לאמיתות הנבואות שבישרו על בואו של כריסטוס.⁶¹

60. ראו: Friedlander, *Das Dritte Reich und die Juden*, עמ' 101-118.

61. Augustinus, *De civitate dei* 18, 46, zitiert in: Heinz Schreckenberg, *Die christlichen Adversos-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (1-11 Jh.)* (=Europäische Hochschulschriften 23, 172) (Frankfurt/M, Bern u.a., 1990) (EV 1982), pp. 337-359, here: 358.

ההתייחסות אל היהדות נבחנה מתוך גישה תועלתנית לחלוטין מבחינת הנצרות, ועם זאת ניתנה לה אפשרות להמשיך ולהתקיים אחרי גולגותא. חרף התנאים של בידוד והגבלות חוקיות, בכל זאת נועד לה תפקיד של תמיכה במערכות של הנצרות. צורת חשיבה זו השפיעה אפילו על טקסטים משפטיים שהגנו על היהודים ובה-בעת אסרו עליהם התפשטות נוספת.⁶² כך, למשל, הגדיר האפיפיור אינוקנטיוס ה-III (1160/61-1216, אפיפיור מאז 1198) את מצב היהודים:

גם אם אנו שוללים מכול וכול את חוסר האמונה של היהודים, אל למאמינים לדכא אותם כליל משום שהם ההוכחה לצדקת אמונתנו, וכה אמר הנביא: "אל תמיתו אותם לבל ישכחו לעולם את חוקותיך", כאילו נאמרו הדברים ביתר בהירות: "אל תשמידו את היהודים לחלוטין כדי שהנוצרים לעולם לא יוכלו לשכוח את חוקיך, הכתובים בספריהם בלי שיבינו אותם, למען אלה המסוגלים להבינם".⁶³

כך זכו היהודים, בתנאים של הנצרות, ב־*raison d'être* ליהדותם. לפיכך התקיימו במדינת הכנסייה בתי כנסת, בעוד הפולחן הדתי הפרוטסטנטי נאסר בה כליל. חוקר היהודים וילהלם גראו הצביע באחת מעבודותיו על מסורת תיאולוגית זו מימי הביניים והציע אותה, לצד החשיבות המעשית של היהודים למדיניות הפיננסית של הקיסר, כהסבר להגנה לה זכו היהודים בימי הביניים.⁶⁴

62. ראו: שם, עמ' 452 (Westgoten); עמ' 414 (Corpus Iuris Civilis); עמ' 372 (Codex Theodosianus).
63. מצוטט בתוך: Heinz Schreckenberg, *Die Christlichen Adversos-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (11-13 Jh.)* (Europäische Hochschulschriften 23,335) (Frankfurt/M., Berlin u.a., 1997) (EV 1988) 403f. עם איקונוגרפיה של נושא היהודים עד המועצה הלטרינית (Laterankonzil) ה-4.
64. Wilhelm Grau, "Die Judenfrage in der deutsche Geschichte", in: *Vergangenheit und Gegenwart* 26 (1934), pp. 193-209, 249-259, here: 201. לאסמכתאות נוספות מתוך המסורת התיאולוגית עד המאה ה-20, ראו: 200 (Psudo-Justinus), 250 (Lactantius), 402 (caesarius von Arles), 440 (Isidor von Sevilla), 553 (Petrus Damiani), 564; idem, *Die christlichen Adversos-Judaeos Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (13.-20. Jh.)* (=Europäische Hochschulschriften 23, 497) (Frankfurt/M., Berlin u.a., 1994), pp. 37-39.
- דגם מחשבתי דומה מופיע במאה ה-19 אצל התיאולוג האבנגלי ותלמידו של הגל Bruno Bauer (1809-1882). בספרו האנטי-יהודי *Das Judentum in der Fremde* (1853) נאמר: "אבל בסופו של דבר יצר אלוהים את היהודים, ואם נהרוג את כולם, נתפס כולנו את מקומם". הציטוט מתוך: Ernst Junger and Carl Schmitt, *Briefe 1930-183*, hrsg. v. Helmuth Kiesel (Stuttgart, 1999), p. 190.

בדומה לגישה זו של הנצרות, שאפו הנאצים להגיע להשמדה פיסית מוחלטת של היהדות. ברם, כדי להעניק לאידיאולוגיה שלהם לגיטימציה מעבר להצלחת "הפתרון הסופי", היה היהודי דרוש להם כתמונת נגד. לזו, בהתחשב באופייה הדו-קוטבי של השקפת העולם הנאצית, נועד התפקיד של קיום המערכת בעידן "חופשי מיהודים" – שהרי המערכת חייבת להתקיים גם בהיעדרם. "חקר היהודים" אפשר אם כן את השמדתו של האויב הלכה למעשה, אך בד בבד תבע את שימורו לצורכי ייצוג בהמשך. לפיכך, במקביל לרצח ההמוני בוצע גם פרויקט של שימור היסוד היהודי למטרותיה של האידיאולוגיה הנאצית ולמען עצמה. המשימה של "המכון לחקר ההשפעה היהודית על החיים הכנסייתיים הגרמניים וסילוקה" (Institut zur Erforschung und Beiseitigung des jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben), אשר נוסד באייזנך ב-1939 בהנהלתו של התיאולוג הפרוטסטנטי ולטר גרונדמן (Grundmann), היתה ליישב את התיאוריה הגזענית הנאצית עם הנצרות ולשחרר את הברית החדשה מכל זיקה אל הברית הישנה. ואולם למעשה הביאה עמה מחיקת היהדות במשמעותה הפיסית להכללתה בהיסטוריה, הדתית והאחרת.⁶⁵

הרצח ההמוני עצמו, המאחד את שני המצבים של היעדרות ונוכחות, מייצג את המקום הריק בעבודותיהם של חוקרי היהודים הנאצים, ולא רק מנקודת מבטנו שלנו. בדרך כלל הוא מושמט לחלוטין. יוצאים מן הכלל הם אותם מקומות שבהם הוא מוזכר בעקיפין, או מוצג כדרך המילוט היחידה מחוסר האונים המנומק בנימוקים היסטוריים. הפשעים ההמוניים מופיעים בכל זאת כהערות שוליים בחקר היהודים במשטר הנאצי.

פרספקטיבות של מחקר

לאחר מפלת הרייך השלישי לא היתה ברפובליקה הפדרלית דרישה להמשך חקר היהודים – בשונה מחקר המזרח במהלך המלחמה הקרה. ואף-על-פי כן הסיפור של "חקר היהודים" הנאצי לא תם בשנת 1945. גם כאן, לצד השברים, אנו מוצאים המשכיות ומסורות שכוסו במשך זמן רב.⁶⁶ אחרי תום המלחמה עדיין יצאו לאור עבודות שנכתבו במסגרת המכוניס לחקר

זמן קצר לפני תום המלחמה, בפברואר 1945, הסב קרל שמיט את תשומת לבו של ארנסט יונגר לציטוט הזה, לאחר שיונגר טען ש"ישנה התפשטות נוראה של המוסר היהודי", ש"השתחרר ונהפך לאלים כתוצאה מהשמדת היהודים".

65. ראו: Susannah Heschel, "Deutsche Theologen für Hitler: Walter Grundman und das Eisenacher 'Institut zur Erforschung und Beseitigung des Jüdischen Einflusses auf das deutsche kirchliche Leben'", in: Fritz Bauer-Institut (ed.), 'Beseitigung des Jüdischen Einflusses...', *Antisemitische Forschung, Eliten und Karrieren im Nationalsozialismus* (Frankfurt/M.-New York, 1999), pp. 147-167.

66. על כוח הנפץ של הנושא בשל המשך קיומו בתקופה שאחרי המלחמה הצביע מיכאל ברנר: Michael Brenner, "Jüdische Geschichte in deutschen Universitäten – Bilanz und Perspektive", in: *Historische Zeitschrift* 266 (1998), pp. 1-21.

היהודים במשטר הנאצי, ואשר נשאו את טביעותיהם של הפשעים כעקבות סמויים.⁶⁷ למרות זאת, ובהיעדר אלטרנטיבות מחקריות בנושאים שבהם עסקו (ולנוכח העובדה שהחומרים הראשוניים שבהם השתמשו הושמדו), עדיין משתמשים בעבודותיהם ומצטטים אותן גם כיום.⁶⁸

יתרה מזו, למרבה האירוניה, בנסיבות החדשות לגמרי שלאחר המלחמה, ובהקשר החדש לגמרי שבו נחקרת כיום האנטישמיות – כלומר בהיעדר מוחלט של מגמה אנטישמית של החוקרים – מחקר האנטישמיות העכשווי מובנה באופן דומה ל"חקר היהודים" בתקופה הנאצית. גם כעת הוא מתמקד ביחסי יהודים/לא יהודים ובתולדות המפגש ביניהם, ולא בתרבות היהודית בכלל. גם כעת הוא מגדיר את עצמו "בין-תחומי", ואף יוצא מנקודת הנחה מוצהרת ומפורשת, שהעבודות שעושים חוקריו הן בעלות ממד פוליטי וחשובות לקהל הרחב בתקופה שלאחר המלחמה. כלומר גם כיום זהו מחקר השואף למלא תפקיד פוליטי הסברתי נאור. וכך, בהדגשים הפוכים למעשה – נמשך המובן מאליו של חקר היהודים בריך השלישי.

במשך שנים רבות שלטה הדעה שהנאציזם היה מטבעו תנועה נוגדת מדע, שטיפחה מדע הלוקה בדילטנטיות ועיוותים כתוצאה מהאידיאולוגיה, וקידמה מדענים שגם הם נגועים בליקויים הללו. לכך היתוספה התמונה של המדע שעשו בו "שימוש לרעה" במחנות הריכוז, ולא זו בלבד שהפר את כל הסטנדרטים המדעיים, אלא בראש ובראשונה חרג מגבולות המוסר. מנקודת ראות זו אפשר היה לפטור את הבעיה בנקל, באמצעות הוספת הקידומת "פסבדו", אך גם בתחום הזה מתברר שהמשטר הנאצי לא היה מדינה היטלראית מונוליטית; לנאצים לא היתה תפיסה סגורה ומגובשת של מדע והם נהגו בו באורח תועלתני ותלוי מצב.⁶⁹ באותה

67. כך, למשל, העבודה של הרמן קלנבנז: Hermann Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe: ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16 bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts* (=Vierteljahresschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte ed.: Hermann Aubin, 40) (Wiesbaden, 1958). עבודה זו מקורה בהזמנה מטעם מכון הרייך להיסטוריה של גרמניה החדשה למחקר על: "das Hamburger Finanzjudentum und seine Krise". בהקדמה הסיפור הזה מוצג, כמובן.

68. ראו, לדוגמה: Volkmar Eichstädt, *Bibliographie zur Geschichte der Judenfrage*: Bd. 1: 1750-1848 (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des Neuen Deutschlands) (Hamburg, 1938). העבודה, המציינת מחברים יהודים באמצעות כוכבית, הודפסה אפילו באנגליה בלא שינויים, בלי שההקשר המדויק של כתיבתה הובהר או נחשף. אחרי שהעבודה ראתה אור העיר אוטו דב קילקה הערה לקונית: "אף על פי שהספר הופיע ב-1938 בגרמניה הנאצית, הגישה הכוללת של אייכשטדט הצדיקה את הדפסתו מחדש באנגליה ב-1969". ראו: Otto Dov Kulka, "Introduction", ix-x in: Rena R. Auerbach (ed.), *The "Jewish Question" in German-speaking Countries 1848-1914: A Bibliography* (New York-London, 1994). הביבליוגרפיה של אוארבך היא המשך העבודה של אייכשטדט.

69. ראו: Universitäten und Wissenschaften im Margit Szöllösi-Janze, "Wir Wissenschaftler bauen

מידה גם האנטישמיות ברייך השלישי לא באה לידי ביטוי בדרך אחת ולא היתה בעלת תוכן אחיד וקבוע, וגם כאן התחרו השקפות ואסטרטגיות שונות זו בזו. כך, לצד אנטישמיות של רגש (Radau Antisemitism), אשר נחשבה במשך זמן רב לצורה הטיפוסית והשלטת עם שיטות השטימור הידועות לשמצה שלה, התקיימה גם אנטישמיות של תבונה, שנחקרה על ידי החוקרים היותר צעירים ובעיקר על ידי חוקרים מן האקדמיה בשורות המשרד הראשי לביטחון הרייך (RSHA).⁷⁰ אסכולה זו קשרה בין השקפת עולם לבין הדרישה לתבונה ולגישה מפוכחת, והשתרבה לתוך העמדות המנוגדות המקובלות. נראה שמבחינת התיאוריה של המדע והוויכוחים התיאורטיים במסגרת מדע ההיסטוריה, דואליזם ברור וחד-משמעי של מדע "נקי" מצד אחד, ו"מדע לכאורה" מצד אחר, איננו נראה בר-קיימא. היחסים בין מדע ואובייקטיביות לבין אידיאולוגיה ופוליטיקה הם מורכבים יותר מכפי שניתן להסיק מתוך סיסמאות פשטניות והצגתם זה מול זה.

דווקא חקר היהודים במשטר הנאצי, המציג תחומים מרכזיים של המדיניות האנטי-יהודית הגזענית, מדיניות הגירוש, הגזל וההשמדה, נחוץ לשם הבנתו של הרייך השלישי, מאחר שהוא מהווה אזור שבו מצטלבים המדע, האידיאולוגיה, התעמולה והפוליטיקה. לפיכך עשוי תיאור התחום הזה לתרום לפיתוח פרספקטיבות חדשות לחקר הנאציזם, חקר האנטישמיות וההיסטוריה של המדע. בניית מנקודת המוצא של הדיונים במהלך השנים האחרונות, והמחקרים באידיאולוגיה ובפרקטיקה של הנאציזם, דרך הכלכלה ברייך השלישי והמדיניות האנטי-יהודית, יש להביא בחשבון הן את המבנים והן את התכנים הקשורים בהם, כדי להימנע מנקודות עיוורות שאפיינו את הגישה לנושא הזה עד כה. מעבר לארגון הסינכרוני של "חקר היהודים" במשטר הנאצי, עלינו לשלב את התחום באופן דיאכרוני בהיסטוריה ובמסורת של האנטישמיות ובהיסטוריה של המדעים, בעיקר אלה העוסקים ביהודים. דווקא הגישה של היסטוריה אינטלקטואלית היא בעלת משמעות מכרעת כתנאי לכך שהשיפוט הפסקני הקודם של התחום כ"פסבדו-מדעי", בשל היותו מוכתם באנטישמיות, לא יוביל אותנו למבוי סתום, אלא יאפשר לנו להתגבר עליו ולהחליפו בהערכה נכונה יותר, באמצעות תוצרים דיפרנציאליים ותובנות לגבי התהליכים שהתרחשו ברייך השלישי, התנאים ששררו בו והתפקיד של המדע בו. על יסוד הדוגמה של חקר היהודים ניתן אפוא להעלות ולברר, לצד הבעיות הקונקרטיות של המדע במשטר הנאצי, גם שורה של שאלות יסוד בסוגיות לכאורה מובנות מאליהן הנוגעות למדעי הרוח והתרבות, משמעות האובייקטיביות והקונסטרוקטיביות, ומעמדו של המדע בחברה.

תרגמה מגרמנית: מרים קראוס

mit' – Dritten Reich", in Bernd Sösemann (ed.) *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft: Einführung und Überblick* (Stuttgart-München, 2002), pp. 155-171.

70. Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989* (Bonn, 1996).